CZU:821.135.1.09-94
https://doi.org/10.52505/filomod.2025.12

ORAȘUL CA SCENĂ A LUMII: TIMIȘOARA ÎN MEMORIALISTICA MARGINAL(IZAT)Ă

Graţiela BENGA-ŢUŢUIANU
ORCID: 0000-0001-9009-6226
Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu” al Academiei Române, Filiala Timişoara

Rezumat. *Lucrarea își propune să recupereze imaginile unui oraș-punte, Timișoara, așa cum au fost păstrate de memorialistica românească. Vom focaliza asupra unui discurs marginalizat (memorialistica), dar și asupra unor autori considerați marginali, într-un dublu anonimat: ca semnatari ai unor scrieri marginalizate, respectiv ca autori ai marginii în cadrul memorialisticii, prin raportarea la scriitorii influenți. De pe acest fundal, se vor desprinde mai ales evocările celor care au fost deportaţi în anii dictaturii comuniste sau aducerile-aminte ale exilaților reîntorși în Timișoara după 1989. Mărturiile lor sugerează, printre altele, că geografia spaţiului fix a fost înlocuită de locuri în memorie, similare unui palimpsest.*
Cuvinte-cheie: *hibridare, amintire, memorie selectivă, identitate, Europa Centrală.*

A World-Stage City: Timișoara in the Marginalised Memoirs

Abstract. *The article tries to retrieve the representations which have encompassed Timișoara in the autobiographical literature. I will focus not only on a sidelined discourse (memoirs), but also on some authors that have been marginalized – as signers of uncanonical texts, and authors of the margins within memoirs, by reference to influential writers. On this background, my attention is drawn by those who were deported or exiled during the communist dictatorship and came back to Timișoara after many years. Their recollections suggest that the geography of a set space was replaced by places into memory, similar to a palimpsest.*
Keywords: *hybridity, remembrance, selective memory, identity, Central Europe.*

Memorialistica în care apar reprezentări spaţiale citadine oferă o multitudine de trasee posibile de investigare. Printre ele, ar fi acelea care pun în lumină evoluţia unui oraș, (de)mitizarea unor simboluri spaţiale, cristalizarea unei spaţialităţi interstiţiale, dimensiunea variabilă a imaginarului social, tipurile de discurs memorialistic, faţetele memoriei implicate în procesul de reprezentare ș.a.m.d. Interesul meu pentru mecanismele stabilite între matricile istoriei, ale memoriei

și ale discursului s-au materializat, recent, în câteva investigaţii ale teritoriului acoperit de memorialistica Timișoarei.

De această dată, mă voi opri asupra acelor texte memorialistice care intră în paradigma unui *dublu statut periferic*. În primul rând, aparţin unei literaturi (subiective, retrospective) aflate la graniţa dintre genuri, deci marginale și, adesea, marginalizate. În al doilea rând, chiar în cadrul acestei literaturi periferice există ierarhizări care îi împing pe anumiţi autori de discurs memorialistic spre margine, în raport cu alţii, percepuţi drept canonici. Această dublă marginalizare pe care o suportă memorialiștii la care mă refer (ca exponenţi ai unei literaturi de graniţă, dar și în interiorul acestei paradigme) poate fi explicată atât prin provenienţa lor etnică și/ sau socială, cât și prin tectonica structurală și stilistică a discursului. Voi arăta mai târziu că, prin prisma reprezentărilor orașului, această dublă marginalizare merită reconsiderată. Însă, deocamdată, câteva consideraţii preliminare.

Claviatura semantică a noţiunii de *memorialistică* e relativ largă, incluzând categoriile ușor recognoscibile ale jurnalelor, memoriilor, însemnărilor personale și corespondenţei. Totuși, acestei distribuţii aflate la graniţa dintre genuri, intersectând practici de scriitură istorică, jurnalistică sau estetică (Iosifescu, 1971, p. 71) i se pot adăuga și alte forme discursive, tot hibride, în care segmente de *rememorare* a Timișoarei sunt intercalate în interviuri și dialoguri, unele dintre ele mărturii care intră în sfera „vies bouleversées” (cf. Jeannelle 2008). În lucrarea de faţă, vom lua în considerare și aceste învelișuri hibride ale memorialisticii, cu condiţia ca straturile rememorării să se deplaseze la suprafaţa textului și să fie asumate de autori. Prin urmare, ne vom referi la acele scrieri care actualizează imaginea Timișoarei mai vechi sau mai noi în forme ce permit autorului imbricarea istoriei personale și a istoriei colective. Însă asocierea dintre istorie și memorie necesită o limpezire conceptuală, reclamată de contextul socio-cultural. În ultimele decenii, s-au discutat efectele pe care studiile despre memorie le-au avut asupra cercetărilor din domeniul istoriei și, de aceea, s-a evidenţiat necesitatea remodelării discursului istoric, în funcţie de dinamica memoriei culturale (cf. Tamm, 2013, p. 463). Totodată, regândirea istoriei s-a produs și în direcţia spațializării, de unde emergenţa conceptului de „geoistorie” (cf. Braudel, 1997, p. 114).

Pentru început, voi schiţa o mică istorie a locului, necesară pentru înţelegerea specificului acestui oraș.

Timișoara din istorie

Dispunerea Timișoarei între graniţe, la marginea regatelor sau a imperiilor și la încrucișarea drumurilor comerciale care legau Europa Centrală de sudul mediteranean, nu a rămas fără urmări. Pe rând, Imperiul otoman, Imperiul habsburgic și, mai apoi, cel austro-ungar au desenat harta administrativă, politică, economică, socială și culturală a unui oraș devenit multietnic, multilingvistic și multiconfesional. Una dintre dintre consecinţe a fost aceea că problemele identităţii (individuale, colective) și, implicit, ale discursului memorial nu pot fi desprinse de o matrice proteică.

Așezare veche, purtând urmele neoliticului și devenită cetate fortificată în secolul al XII-lea, Timișoara a înflorit două veacuri mai târziu, când, sub stăpânirea lui Carol

Robert de Anjou, a fost pentru o vreme capitală a Imperiului Angevin. După ce s-a aflat multă vreme în avanpostul antiotoman, cetatea a fost cucerită de turci în 1552. Au urmat 164 de ani de stăpânire otomană, până când, în 1716, armata imperială austriacă (sub conducerea lui Eugen de Savoia) i-a alungat pe turci. În acel moment, românii constituiau peste 80% din populaţia regiunii, iar în Timişoara, în afară de români şi sârbi, trăiau 12 familii de evrei spanioli (Marchescu, 2014, p. 50). Pacea de la Passarowitz (1718) a însemnat pentru Timișoara intrarea într-o nouă istorie, ce va fi marcată de trecerea sub autoritatea maghiară (1860) și, mai târziu, de unirea cu Regatul României (1919) (cf. Bolovan, Graf, 2023).

Pentru România, perimetrul bănăţean era un spaţiu marginal, dar, în acelaşi timp, un spaţiu european. În preajma Unirii, Timişoara avea deja o periferie proletară puternică şi o mişcare de stânga capabilă să cutremure ordinea burgheză. De altfel, pe plan politic, Europa Centrală părea a fi ispitită de ideea Revoluţiei: o întreagă ideologie a stângii se închega la Viena, la Budapesta, la Praga. Iar timișoreanul Franyó Zoltán[1] (aflat, o vreme, în preajma lui Rilke şi a lui Hugo von Hoffmannsthal, apoi colaborator al lui Georg Lukacs) a fost unul dintre numele revoluţiei de la Budapesta.

Discrepanţele faţă de centrul politic nu se reduceau la multiculturalismul timișorean și la energiile proletare, ci cuprindeau și nivelul de şcolarizare elementară. În 1931, cu un procent de 91,1%, Timişoara se situa între primele trei oraşe ca nivel de alfabetizare din România, după Braşov şi Sibiu (cf. Munteanu, 2002), fixate şi ele într-o matrice a instruirii. Nucleu al paradigmei culturale central-europene, etosul instruirii (cf. Nemoianu, 1997, pp. 168-172) fusese internalizat de locuitorii Timișoarei. Așezarea în orizontul educaţiei a fost explicată de Virgil Nemoianu prin racordul iluminist al proiectului raţionalist de guvernare, prin influenţa neoclasicismului şi a neoumanismului în Europa Centrală, prin instituţionalizarea conceptelor şi a atitudinilor Biedermeier, dar şi prin înrâurirea avută de catolicism, care a determinat spiritul comunitarist şi solidaritatea, în defavoarea individualismului competitiv.

Înflăcărată de moştenirea iluministă, care a deschis perspectiva cosmopolită, raţională, emancipatoare și tehnologică, Timișoara a avut parte de politici publice al căror caracter novator a depășit, nu o dată, graniţele imperiului. De aceea, „Banatul a început să fie privit nu ca un capăt de lume, nu ca o Terra incognita barbară, ci, treptat, ca un Pământ al Făgăduinţei, o Terra Nova, o Mică Americă, ba chiar un Eldorado. Evident, aceste sintagme idealizează şi chiar idilizează un ţinut de a cărui sălbăticie şi inospitalitate îşi aduc aminte doar primii călători şi colonişti. Nu e mai puţin adevărat însă că, de atunci şi până astăzi, Banatul a devenit ţinta a sute de mii de oameni porniţi de la casele lor în căutarea bunăstării, cu un gust al riscului

[1] Franyó Zoltán (1887, Marghitiţa, Banatul sârbesc – 1978, Timişoara), pamfletar, traducător, publicist. A fost coleg cu Liviu Rebreanu şi Miroslav Krleža la Academia Ludovica din Budapesta. În 1910 a devenit membru al Internaţionalei Socialiste, iar în 1918 – membru în Consiliul Revoluţionar Militar de la Budapesta. Din 1919, a condus Secţia pentru literatură universală a Comisariatului pentru cultură. A studiat chineza, araba, egipteana. A tradus în maghiară şi germană, mai ales după întoarcerea în România (1926). Printre scriitorii tălmăciţi de Franyó Zoltán sunt Mihai Eminescu, Camil Petrescu, Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Anghel Dumbrăveanu, Ana Blandiana.

şi chiar al aventurii spre un ţinut îndepărtat şi necunoscut, chiar dacă nu aurul era principala sa bogăţie." (Babeţi, 2022, p. 12).

Însă care ar fi geografia Timişoarei? Centru al Banatului (adică al unui spaţiu-punte) și margine în raport cu un centru topografic, dar și simbolic, orașul e similar unui *nod urban marginocentric* (cf. Cornis-Pope, 2006, p. 11) – un loc al intersecţiilor etnice, lingvistice, culturale şi religioase. Din acest punct de vedere, se alătură galeriei formate din orașe ca Trieste, Novi Sad, Cracovia, Szeged, Lvov şi Cernăuţi. Aparţin, împreună, unui teritoriu infuzat de spiritul central-european, manifestat prin multietnicitate și tensiuni imprevizibile, prin fragilitatea unor graniţe periodic fărâmiţate, prin caracterul efemer al centrelor de putere și, implicit, prin mutaţiile din interiorul raportului centru-margine. Peste toate acestea, plutea „un sentiment al instabilităţii, al provizoratului și insecurităţii; de aici, scepticismul în faţa istoriei și teama de viitor, dublate de neputinţa de a construi proiecte pe termen lung și de a le investi cu speranţă." (Babeţi, 2022, p. 17).

Amestecul etnic generat de valurile succesive de colonizări ale Banatului a constituit, de cele mai multe ori, un exemplu de acceptare a diversităţii culturale, a modificării/ contopirii unor tradiţii şi a generării unor modele noi. Sub semnul unor întâlniri de-dramatizate (Babeţi, 2022, p. 10) au stat negocierile etnice, lingvistice și culturale timișorene, astfel încât devierile naţionaliste au fost cu totul răzleţe. Definitorie s-a arătat, în schimb, diversitatea formelor de expresie culturală ale etniilor ce au animat Timișoara.

Timișoara din memoria marginal(izat)ă

Inspectarea teritoriului acoperit de reprezentările Timișoarei în memorialistica aflată sub semnul dublului statut periferic indică un repertoriu de lectură divers, care poate fi sistematizat în funcţie de câteva principii. Un criteriu de organizare care ia în considerare poziţia sociologică ar grupa autorii. Aceștia vin dintr-un areal situat în afara literaturii, mai exact din zona medicală (Mircea Lăzărescu[2]), științifică (Zeno Simon[3], Peter Freund[4]), teologică (Nicolae Brînzeu[5]), artistică

[2] Mircea Lăzărescu (n. 1939), psihiatru, eseist, memorialist, profesor universitar. A condus Clinica Psihiatrică a Universităţii de Medicină din Timişoara între 1983 şi 2011.

[3] Zeno Simon (1935-2015), chimist, membru corespondent al Academiei Române.

[4] Peter Freund (1936-2018), absolvent al Politehnicii timişorene. Tânărul din anii '50 avea o genealogie insuportabilă pentru ideologia de tip proletar care, din nevoia legitimării, rescria agresiv trecutul. În 1959, Peter Freund a reuşit să părăsească ţara. A urmat susţinerea unui doctorat la Universitatea din Viena, după care a devenit autor al unor lucrări fundamentale în fizica teoretică. Din 1965, a fost profesor la Universitatea din Chicago, iar anii '70 s-a apropiat şi de literatură. Îl regăsim, printre altele, colaborator al revistei „Exquisite Corpse", editată de Andrei Codrescu.

[5] Nicolae Brînzeu (1883-1962), preot paroh în Vulcan (1910-1917), protopop în Comloşu Mare (1917-1920). În 1920 a ajuns la Lugoj, unde a fost redactor la ziarul „Drapelul" şi protopop consistorial, devenind apoi canonic consilier eparhial al Episcopei în 1921. A fost arhipresbiter-prepozit capitular din 1937 până în 1947. S-a implicat în lupta pentru Unire și a participat ca delegat titular la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia. În 1948 a fost arestat și închis în mai multe lagăre. Între 1952-1954 a avut domiciliu forţat la Călărași și Orăștie. Ca teolog a publicat mai multe lucrări de specialitate.

(Ioan Holender[6], Stela Simon[7]) etc. O categorie distinctă i-ar cuprinde pe autorii mărturiilor – nume necunoscute în câmpul social înainte de apariţia unor lucrări colective de memorialistică și uitate imediat după aceea. Tot perspectiva sociologică ne-ar orienta spre provenienţa autorilor. Unii sunt născuţi în Timișoara (Peter Freund), alţii într-un perimetru limitrof. Mulţi sunt originari din Banatul istoric și, în mare parte, au descoperit orașul în copilărie sau în adolescenţă. Nici descendenţa etnică nu poate fi ocolită. În memorialistica scrisă în limba română – care face obiectul acestor pagini – îi găsim pe români, pe germani, pe maghiari sau pe evrei (Francisc Urmenyi[8]). Același criteriu sociologic ne conduce spre distingerea unor ideologii și atitudini politice developate în Timișoara de-a lungul timpului. La aceasta s-ar putea adăuga, fără îndoială, consecinţele dramatice pe care (auto)cenzura le-a avut, în anii totalitarismului comunist, asupra discursului memorialistic.

Revenim însă la catalogarea scrierilor marginal(izat)e ce conţin evocări ale Timișoarei și observăm că, potrivit criteriului discursiv (sau al tipologiei retorice), acestea pot fi etichetate drept *jurnal, amintiri/ memorii* (Emil Botis, Mircea Lăzărescu, Zeno Simon), *corespondenţă* (Aurel C. Buteanu, Virgil Birou), *albume de familie* (Stela Simon), dar și *rememorări inserate în interviuri* și *în dialoguri* (Mihai Șora, Ioan Holender, Adriana Babeţi).

Evocările care converg spre anumite chipuri ale Timișoarei nu pot fi desprinse de interferenţele dintre memoria *autobiografică* (individuală, personală) și *istorică* (pivotând în jurul unor întâmpări / trăsături care aparţin trecutului comun). Pe urmele lui Halbwachs, punem în discuţie două memorii, una interioară sau internă, cealaltă exterioară, socială. „Prima s-ar ajuta de cea de-a doua, căci istoria vieții noastre face parte din istorie în general." (Halbwachs, 2007, p. 97). Anticipăm că, la fel ca în memorialistica românească integrabilă unui canon (asupra căreia am focalizat cu alte prilejuri), și în scrierile marginal(izat)e se poate distinge spiritul central-european al Timișoarei, cu multietnicitatea, plurilingvismul, cosmopolitismul și toleranţa lui. Din aceeași sferă central-europeană se desprind jubilaţia multiculturală, sprijinul pe valorile civilizaţiei și, din ce în ce mai discretă, prezenţa evreiască. Ca atare, e firească recurenţa unor toposuri identificabile în scrierile Europei Centrale, atât în lucrările memorialistice românești, cât și în produsele imaginarului: Corso-ul (centrul vechi al orașului), gimnaziul (liceul), teatrul, cafeneaua, restaurantul. Dar apetenţa pentru dialog a fost completată de forme culturale non-verbale, în mare parte de origine central-europeană (cf. Matvejević, 1998, pp. 129-130), la care voi reveni mai târziu.

Potenţialul de seducţie al Timișoarei interbelice a fost evocat de Mihai Șora, în câteva texte hibride. Mici rememorări ale orașului au apărut în interviuri

[6] Ioan Holender (n. 1935), muzician, impresar artistic. A fost cel mai longeviv director al Operei de Stat din Viena.

[7] Stela Simon (1938-2013), memorialistă. Soţia lui Zeno Simon.

[8] Francisc Urmenyi a urmat Liceul Israelit din Timișoara. În 1947 a absolvit Academia Comercială, secţia Economie, Financiară și Studii sociale și a obţinut titlul de doctor în ştiinţe, pe baza unei lucrări sociologice referitoare la învăţământul în limbile naţionalităţilor conlocuitoare.

care au adunat amintiri dintre cele mai diverse, extrase din resursele multiple ale memoriei – neurale, sociale, culturale (cf. Assmann, 2011, pp. 123-125). Mihai Şora era în clasa a treia primară când tatăl său a fost trimis în parohia Fabric. Iniţial, familia a locuit în cartierul Elisabetin, pe strada Ion Văsii, la numărul 39. Mai târziu, s-a mutat cu chirie într-o locuinţă din Fabric, chiar în faţa bisericii, pentru ca ulterior să cumpere o casă pe strada Mătăsarilor, relativ aproape de cartierul numit Între vii, aflat peste calea ferată (cf. Şora, 2019). În cazul aducerilor-aminte din interviurile lui Mihai Şora, memoria culturală se reflectă atât în dimensiunea ei funcţională, adăpostită de practicile simbolice evocate (mesele în familie, de exemplu), cât și prin memoria-depozit, „storage memory" (Assmann, 2011, p. 125), materializată în recursul la cărţile care l-au format. De altfel, totalitatea amintirilor înlesnește constituirea Eului (cf. Percek 1992, 13) și forjarea lui.

În 1927, Mihai Şora intra pentru prima dată pe poarta de lemn masiv al unui prestigios liceu timișorean, „Constantin Diaconovici Loga": „închipuiţi-vă clădirea Liceului nu pe o stradă liniștită, cum este astăzi, printre alte clădiri publice, blocuri, case, parcuri ale Timişoarei, ci – cum era odinioară – la marginea unui lan de porumb, piatră peste piatră în mijlocul unui câmp, cu băieţi venind din toate părţile Banatului, pe jos, în căruţă ori cu trăsura, din familii sărmane ori mai înstărite, pentru care – în aceeași măsură – Școala era loc al cunoașterii, al bunei-cuviinţe, al temeiniciei" (Şora, 2018). Lanul de porumb, dar și parcurile, grădinile, dar și cimitirele, căruţele, trăsurile și birjele pot constitui reperele unei analize heterotopologice a Timișoarei. Totodată, dinamica acestui perimetru citadin e proiectată în evoluţia mijloacelor de transport, așa cum sunt surprinse în memorialistică: birjele (la Peter Freund), trăsurile (la Mihai Şora), mai apoi tramvaiele și taxiurile cuprind epitoma unor vârste ale civilizaţiei.

În perioada interbelică, Timișoara instruirii se afla sub semnul multiculturalităţii și al multilingvismului. Irina Stanciu, născută Hoffman, a evocat naturaleţea cu care vorbea, în copilărie, germana și maghiara, dar și tipul de educaţie pe care a primit-o, începând cu grădiniţa „Notre Dame" din cartierul Josefin (Vultur, 2018, p. 229). La Liceul „Constantin Diaconovici Loga" erau elevi români, evrei şi maghiari. Aceștia din urmă erau totuși puţini, pentru că cei mai mulţi maghiari mergeau la Liceul Piarist, unde erau şi mulţi români. Germanii mergeau îndeosebi la „Banatia". La Liceul „Carmen Sylva" jumătate dintre eleve nu erau românce, după cum evocă Maria Popa prieteniile interetnice de-atunci (Vultur, 2019, p. 101).

De pe acest fundal multiethnic se desprind mărturii dramatice, vieţi perturbate, răsturnate, uneori de-a dreptul distruse. Prin această etichetare, ne situăm (după cum am sugerat de la începutul acestor pagini) în matricea conceptuală a distincţiei dintre producţiile memoriei aflate în orizontul *Vies majuscules* (memorii redactate de personalități cunoscute în societate) și în sfera vieţilor bulversate, în care intră victimele istoriei tragice (cf. Jeannelle, 2008). Menţionată în paragraful anterior, Irina Stanciu (Hoffman) a fost deportată în Uniunea Sovietică, din cauza originii germane. Deportaţi au fost și Sebastian Kräuter (preot cu studii la „Banatia"), și

timișoreanul Ștefan Boleraz, care alesese Liceul Piarist și făcuse canotaj academic, și Magdalena Kosar, născută Arendt, care sintetiza plaja educaţională a Timișoarei din perioada interbelică prin traseul ei plurilingv, de la Gymnasium nemţesc (la „Notre Dame") la liceul românesc-unguresc. Un alt timișorean deportat, Walter Schmidt, și-a rememorat parcursul instruirii astfel: „Primele clase de liceu le-am urmat la Banatia, pe atunci numită Școala «Prinz Eugen», și până în 1944 am putut să absolv Unterstufe – primele clase de liceu, după 1945 am fost până în 1948 la liceul românesc «Constantin Diaconovici Loga». Vă puteți imagina că asta a reprezentat pentru mine atunci o mare schimbare" (Vultur, 2018, p. 77).

După cum apare în memorialistica asupra căreia ne concentrăm atenţia, în perioada interbelică Timișoara educaţiei și a formării a fost definită de contact multietnic, de comunicare și de ranforsarea unei identităţi multiple. Era impulsionată de modele autohtone, dar și de profesori veniți din străinătate, cărora Radu Ciobanu și Peter Freund le-au dedicat, în dialogurile lor, portrete lăudabile. Bunăoară, unul dintre profesori, René Brasey (care preda franceză la „Loga") i-a familiarizat pe elevi cu *Philosophie de l'art* a lui H. Taine şi le-a impus un standard intelectual înalt (cf. Ciobanu, Freund, 2010). În anii '50, profesorul a fost trimis la Canal, pentru că libertatea gândirii lui nu putea fi admisă într-un sistem politic constrângător.

Revenind la mărturiile deportaţilor, observăm că reconstituirea traseului lor educaţional se produce in jurul unui multiculturalism natural, chiar dacă nu lipsit de dificultăţi de adaptare. În schimb, din evocările perioadei de după cel de-Al Doilea Război Mondial se întrevăde tensiunea dintre excluziune și reintegrare, dintre tăcere și rostire, dintre pierderea libertăţii (în timpul deportării) și redobândirea ei (parţială, în condiţiile regimului totalitar din România). Provocate și întreţinute de autocenzură (consecinţă a fricii care dubla constrângerile instituţionale, în perioada comunistă), aceste tensiuni răzbat la nivelul tematic, cât și în relieful lexicului, în unele cazuri abia decelabile, în altele, explicit articulate – cum se întâmplă cu Edith Singer (născută în 1950 și intervievată în 2000): „Eu, copil fiind, […] nu știam de deportarea în Rusia, de problema naţionalizării și de toate celelalte probleme care au marcat comunitatea noastră germană […]. Nu numai la noi în familie nu s-a povestit." (Vultur, 2018, p. 460). De-a lungul anilor, Timișoara (și Banatul) deportărilor, a desproprietăririlor, a traumelor individuale și sociale a fost, de multe ori, trecută sub tăcere.

După ce uzul și abuzul memoriei au constituit subiectele unor dezbateri vaste, amintesc doar că formele multiple ale abuzului au scos la iveală slăbiciunea memoriei, determinată de raportul dintre absența lucrului amintit și prezența sa la modul reprezentării (Ricoeur, 2001, p. 77). Mai mult decât atât, în timpul regimului comunist, memoria a fost atacată iar „urmele a ceea ce a existat au fost fie bine șterse, fie machiate și transformate; minciunile și mistificările iau locul realității" (Todorov, 1999, p. 10). Urme a șters, de pildă, un etnic german care a menţionat deportarea doar episodic și triumfalist, ca întâmplare pe care a izbutit să o evite. În cazul lui Waldemar Faber (născut în 1910), predomină memoria autobiografică

(în accepţia menţionată a lui Haklbwachs) sau cea individuală, neurală (după cum o numește Assm. Întregul său parcurs s-a dovedit exemplar pentru adaptabilitatea la tiparele vremurilor. De aceea, reprezentările Timișoarei au avut, în evocările sale, contururi contradictorii. Într-un interviu acordat în anul 2000, Waldemar Faber elogia orașul interbelic și ordinea lui socială. Era, pe atunci, reprezentant al Fabricii de lichioruri Kimmel, „fabrică foarte veche, cu o clădire veche și se afla la o sută de metri de Fabrica de bere" (Vultur, 2018, p. 160). După sfârșitul conflagraţiei mondiale, și-a dat seama că „nu puteai face nimic fără partid" (Vultur, 2018, p. 155) și că îndeplinirea sarcinilor de plan prevala în raport cu mijloacele folosite. S-a integrat în sistem prin „relaţii bune" (după cum le numea) și manevre de culise. În fine, în relaţie cu direcţia politică postbelică, până și percepţia Timișoarei se modifică. Nostalgia faţă de orașul interbelic s-a lăsat substituită de admiraţia pentru construcţiile din perioada comunistă: „Timișoara poate că n-ar fi arătat așa dacă n-ar fi fost era comunistă, când s-a construit extraordinar de mult. Astăzi totul se prăbușește." E de observat că, operată ideologic, memoria selectivă – înţeleasă ca interacţiune între ștergere și păstrare (Todorov, 1999, p. 14) – privește evenimentele ca generatoare de un *nou* adevăr și folosește limbajul ca mijloc de impunere a acestui simulacru (Pentru simulacrul de adevăr și problematica răului, a se vedea Badiou, 2001, p. 42).

O expunere amplă a topologiei sociale, dar și a vieţii politice și culturale timișorene de-a lungul a opt decenii (cu momentele lor de cumpănă) a fost făcută, cu o anumită distanţare emoţională faţă de evenimente, de juristul Emil Botis în *Amintiri. 1904-1984* (Botis 2006). În schimb, de pe poziţia nostalgică a celui care a avut un cod de pornire confortabil, a fost recuperată Timișoara de către Peter Freund. Comoditatea intermediată de chipurile umanului și cea asigurată, mai târziu, de tehnologie au fost așezate în opoziţie: Timișoara *versus* America. În zestrea mentală a memorialistului, spaţiul era validat (și) prin înmagazinarea unei cordialităţi naturale care nu chestiona determinismul social, dar nici nu se opunea deplasărilor pe verticala societăţii. „Am avut două «fete în casă» – una pentru curăţenie, cealaltă pentru a ne servi – o bucătăreasă, o spălătoreasă, o călcătoreasă, o guvernantă – Fräulein. Aici, în America, numai familia Rockefeller şi prietenii ei îşi pot permite un asememea lux. […] Dacă mergeam, de exemplu, cu bagajele la gară, ca Ana Karenina, dar fără poşeta roşie, luam şi noi o birjă – taxiul, mult mai scump, era numai pentru ocazii foarte mari – iar eu şedeam pe strapotin, cu spatele la vizitiu. La gară, venea hamalul să-ţi ducă geamantanele la tren. Iarna, caii trăgeau sănii şi te acoperea vizitiul cu o pătură. […] Totul se desfăşura de la sine într-un mod natural." (Ciobanu, Freund, 2010, pp. 35-36).

Generată de încrucișări culturale, de interferenţe spaţiale și intersectări temporale, starea de interval a dominat evocările lui Ioan Holender, ale Adrianei Babeţi, dar și mărturiile germanilor deportaţi. Paradoxul arhitectural al Timișoarei, care a permis ca edificiile impunătoare să aibă în preajmă parcuri întinse sau case cu grădini îngrijite, a determinat configurarea unui spaţiu în care copilăria a avut la îndemână resurse pentru a ajunge pe orice orbită: modernitate citadină și tradiţie rurală,

ambele irigate prin ţesătura de capilare multiculturale. Cu locurile percepute prin simţuri, radiografiate prin atitudine și definite prin valorizare (dar cu o întretăiere măcar parţială a celor trei elemente), evocarea Timișoarei de altădată a coincis cu mărturisirea unei experienţe topofile.

Legătura afectivă dintre memorialiștii din afara canonului și locurile originilor nu e singulară. Nostalgică, Gabriela Murgu (o timișoreancă deportată în Uniunea Sovietică) și-a amintit copilăria petrecută într-o casă numită „Conac", la marginea Timișoarei și în mijlocul unui parc (Vultur, 2018, p. 163). Descrierea răbdătoare a acelei insule citadine, paradisiace, în locul stăruinţei asupra ororilor, e explicabilă prin biologia minţii (cf. Kandel, 2014), care are tendinţa să extirpe memoria răului și să o substituie cu amintiri plăcute. De altminteri, după cum am arătat, acest amplasament al memoriei e reliefat și de alte mărturii ale deportaţilor.

Paradisiacă a apărut „Alt Temeswar"[9] și în amintirile Stelei Simon, însă ingredientul emoţional nu i-a blocat efortul de a face distincţii. Din „Alt Temewar" nu a rămas mai nimic, pentru că orașul și-a pierdut (în ochii memorialistei) spiritul și distincţia. A renunţat, de pildă, la „porţile superbe ale caselor", care „îmi bucurau ochii și-mi desfătau sufletul" (Simon, 2013, p. 372), din Cetate până în Iosefin. La îndemână din punct de vedere geografic, pentru Stela Simon Timișoara s-a îndepărtat valoric, devenind un spaţiu fară identitate.

Ceea ce se poate constata este că, înainte de intervalul temporal în care și-a scris amintirile, se produsese hiperinflaţia unor imagini condiţionate sau presupuse, în faţa cărora orașul real nu a rezolvat, ci, dimpotrivă, a amplificat criza. În memorialistica Stelei Simon, geografia prestabilită (în accepţia lui de Certeau, 1984, p. 122) a constituit condiţia sentimentului de a fi acasă, într-un loc-apartenenţă (cu sintagma lui Antonsich, 2010, p. 644), alimentând, în același timp, forme de excluziune spaţială. Pe lângă aceasta, a generat o fractură identitară, de vreme ce identitatea personală este influenţată de relaţia cu spaţiul locuit (în sensul dat acestui concept de Di Meo, 2007). Simultan înăuntrul și în afara Timișoarei, Stela Simon s-a aflat într-o postură stereoscopică, din care privea un spaţiu real și recompunea un oraș imaginar – postură în care depistăm similarităţi cu condiţia exilatului (explicată de Salman Rushdie, 2008, p. 29).

Dacă vechea Timișoară constituise paradisul pierdut (la Stela Simon) și destinaţia finală (dar nu definitivă) a unei călătorii iniţiatice prin Banat, după cum a rememorat P. Nemoianu în *Amintiri* (2012, p. 18), în alte situaţii definea axa mitică a lumii. Pentru Alfred Kosar, centrul avea o structură radială. Cu alte cuvinte, era circumscris de cartierul timișorean în care se născuse: „eu mă socotesc un băiat de Elisabetin și, mai precis, de Lahovari." (Vultur, 2018, p. 284).

În schimb, pentru Ioan Holender și Adriana Babeţi, cartografierea Timișoarei pornea de la un contur liniar, rectiliniu: strada pe care au copilărit. „Chiar numele străzii mele, așa cum s-a tot schimbat prin ani, reflectă ceva din felul în care a trecut istoria peste noi. La început s-a chemat Petre Carp, apoi Ștefan Gheorghiu,

[9] Timișoara veche, în limba germană.

apoi a ajuns Trandafirilor." (Holender, 2002, p. 4). În cazul Adrianei Babeţi, strada copilăriei se reducea, uneori, la o cameră a miracolelor. Fetiţa se aşeza sub pavăza unui candelabru din lemn sculptat şi mânuia armate întregi de soldaţi de plumb, lângă planşe, hărţi militare şi macheta cetăţii fortificate a Timişoarei. „Mă copleşeşte imaginea de demult a acestei străzi, pietruită cu bolovani de râu, pe marginea căreia erau copaci mari, ale căror coroane se împreunau. […] De neuitat sunt şi după-amiezele petrecute în camera lui Bojidar Moşorca, un bătrân din vecini, fost ofiţer, care nu avea copii şi care m-a învăţat să scriu şi să citesc cu litere gotice, ba chiar şi câteva ideograme chinezeşti. Acest Bojidar, ofiţer în Armata austro-ungară în Primul Război Mondial, a fost luat prizonier de ruşi şi dus în Extremul Orient. De acolo s-a întors, prin 1924, cu un vas englezesc şi a făcut aproape înconjurul lumii. Din călătoria aia a adus o puzderie de obiecte şi haine exotice, albume de fotografii, dar mai ales zeci de poveşti adevărate. Toate m-au proiectat, în plin stalinism, pe altă planetă, de parcă, stând în camera lui, intram într-o capsulă care mă proiecta undeva, cândva, în trecut, într-o cu totul altă lume. Despre el şi despre alţi oameni de pe strada Ion Vasi aş vrea să scriu. Ar fi păcat ca ei să intre în cea mai adâncă uitare, fiindcă atunci moare de fapt un om, când îi mor şi martorii, şi amintirile. Or, eu nu vreau să-i las să dispară aşa. Au fost minunaţi, ca şi vieţile lor neştiute" (Babeţi, 2019). Cu siguranţă, acest fragment sugerează o senzaţie majoră (vulnerabilitate central-europeană în faţa istoriei), așa cum afirmă o reactivitate identitară. Dar se impune să atragem atenţia că spaţiul a fost perceput și prelucrat prin apel la conlucrarea tuturor simţurilor. Reprezentările perceptive, cognitive și afective ale Timișoarei developează un anume „simţ al locului" – definitoriu pentru racordul dintre ființa umană și spațiul locuit (Alexander, 2017, pp. 55-56) – și contribuie la generarea de senzaţii al căror profil nu poate fi desprins de reţelele neurale care procesează semnalele trimise de corp (cf. Damasio, 2024, pp. 79-85).

E momentul să observăm cum i s-au adăugat culturii timișorene a cuvântului (scris și oral) unele forme culturale non-verbale, păstrate în inimitatea familiei sau expuse, iradiant, în spaţiul public: o anumită tradiţie culinară (în mare parte, de origine central-europeană), o cultură vestimentară și gestuală, o cultură a muzicii ș.a.m.d. Pe spaţii largi, memorialistica recuperează o cultură distinctă a sărbătorii și a sărbătorescului. În primul rând, sărbătorile timișorene nu puteau fi desprinse de metabolizarea transferului între culturi, proces a cărui extindere a fost surprinsă, nostalgic-ironic, de Adriana Babeţi: „Crăciunuri multi-culti. Toţi copiii din vecini veneau la noi, indiferent de naţie şi de religie, spuneam poezii, primeam cadouri şi, în spiritul internaţionalismului proletar, cântam *O, brad frumos*, în patru limbi. Astea au fost lucruri superbe și au dus la relaţii trainice între familii." (Babeţi, 2019). În al doilea rând, orașul întreţinea un spirit aparte, un cod vestimentar și cultură a disciplinei, a gesturilor și a manierelor – toate decelabile în rutinele din spaţiul public. Acestea luau forma solidarităţii comunitare, fără a se ţine cont de originea etnică și, în cazul copiilor, nici de bagajul agresorului, astfel încât se jucau și cu odraslele rușilor încartiruiţi în oraș (cf. Babeţi, 2019).

Apoi, cultura exteriorizării a prins contur prin activarea memoriei funcţionale, care a generat imagini ale cutumelor familiale, focalizări ale unui detaliu ori reconstituiri ale spaţiului public. „Dacă te nimereşti pe Corso sâmbătă seara după spectacole sau duminica după slujbă, vezi un fel de balet social. Oameni discreţi ce se salută ceremonios, cu mişcări largi şi reverenţioase ale pălăriilor bărbăteşti şi uşoare înclinări graţioase ale micilor pălării de damă. Mănuşi subţiri, tighelite, ciorapi cu dungă perpendiculară, pe tocuri fine, Kamelhaar, raglane şi copilaşi (parcă-s nişte putti îmbrăcaţi) în cărucioare capitonate, băieţi şi fete, curat Oxford şi Ursuline, în variantă de fostă graniţă imperială." (Percec, 2023, p. 223).

În fine, zonele de divertisment aveau propriul lor ceremonial. „Erau vremuri în care mergeam cu patinele de acasă până la patinoar, pe patine. Totul era perfect, pentru noi copiii. Mergeam la patinoar pentru că acolo era distracţie, era muzică, erau fetele cu care făceai câte o tură ţinându-te de mână. […] Era și vestitul ceai cu rom de pe patinoar, care era ceva care numai acolo se găsea, niciunde altundeva. […] Neavând derdeluşuri, de exemplu, în Timișoara, mergeam până în parcul unde este astăzi Flora, pe podul de la Mihai Viteazul, unde era o pantă cât de cât, e cinșpe metri, unde cu sania puteai să te dai, numai că trebuia să avem grijă să nu cădem în Bega.", își amintea Alfred Kosar într-un interviu (Vultur, 2018, p. 298). Iar Magdalena Kosar, ai cărei părinţi deschiseseră faimoasa cofetărie Arendt, din cartierul Iosefin, zugrăvea o practică a eleganţei și bunului gust, reclamând, ca martoră, o memorie individuală generică: „dacă întrebi un timișorean bătrân, sigur știe. […]. La noi, clienții au mâncat cu linguri și cu furculiţe de argint sau argintate. Atunci, ceștile și farfuriile erau din marca Rosenthal, totul a fost fin […]." (Vultur, 2018, p. 281).

Timișoara copilăriei nu poate fi recuperate fără cultura culinară a urbei. Decupajul sinestezic obţinut (prin culoare, miros, gust ș.a.) devine reflexia unui peisaj interior (în sensul dat acestei noţiuni de Porteous 1990, p. 197). Pe lângă savorile central-europene (cu tortul Doboș printre embleme), memoria a păstrat din copilărie senzaţia de plăcere pe care i-o trezea mușcatul roadelor din grădină, precedat de un gest ritualic și integrabil unui regim haptic de cunoaștere (în accepţia dată de Volvey, 2012) ori savoarea unor mâncăruri lipsite de afectare: „Gustul zarzavaturilor şi al fructelor din grădină, șterse cu fusta sau maieul şi mâncate direct acolo: roşii, gulii, morcovi, mere, pere, piersici. Gustul supei de găină cu tăieţei, al grişului cu lapte. Şi acum, când intru în vrie, repede îmi fac un griș cu lapte." (Babeţi, 2019). Simţit prin amestecul de priviri, sunete, mirosuri, gusturi și atingeri, un loc al copilăriei e integrat în metabolismul celui care și-l amintește. Devine parte a organismului său (cf. Tuan, 2001, p. 184).

După 1990, scrierile memorialistice au validat Timișoara ca topos regăsit. Pe de-o parte, au fost amintirile celor care s-au întors în oraș după un exil prelung – cu Ana Simon[10], de pildă, evocând copilăria timișoreană solară, în care

[10] Ana Simon, scriitoare, regizoare, traducătoare stabilită la Geneva. A fost soția lui François Simon, actor elveţian, și nora lui Michel Simon, unul dintre numele mari ale cinematografiei europene.

și-a făcut exerciţiul libertăţii și al lecturii – (cf. Mazilu, Bogdan, Ungureanu 2008), pe de altă parte au ieșit la iveală evocările celor care, în anii comunismului, au fost nevoiţi să pună căluș articulării memoriei. După cum am arătat deja, aducerile-aminte ale deportaţilor au rămas captive în memoria neurală și, mai rar, în confesiunile făcute într-un microgrup social. În cazul acestor mărturii, între Timișoara regăsită în (dez)ordinea istoriei și orașul recuperat în organizarea discursivă ecartul a ajuns la câteva decenii.

Se pot identifica, însă, și alte unghiuri ale rememorării. Succint: amintirilor lui Peter Freund despre spaţiul timișorean configurat drept încurajator al evoluţiei profesionale li s-au adăugat cele din scrierile lui Zeno Simon (*Memoriile chimistului timișorean*) și Mircea Lăzărescu (*Culorile nostalgiei. Amintiri ale unui psihiatru*). În cazul evocărilor lui Mircea Lăzărescu, nu poate fi ignorată dimensiunea salvatoare a acestui teritoriu citadin care, de-a lungul anilor ’70-’80, sufocanţi din pricina imixtiunilor politice în activitatea medicală psihiatrică, s-a convertit într-o zonă măcar în parte protejată (Lăzărescu, 2017, p. 12).

Dacă sinteza dintre timp şi identitate e produsă de memorie (Assmann, 2008, p. 109), tot memoria, cu structura ei multistratificată, a fost cea care a îndemnat-o pe Adriana Babeţi să conchidă că Timişoara e, pentru ea, oraşul perfect (Babeţi 2019), iar pe Ioan Holender să o echivaleze cu patria lui (Holender, 2002, p. 4). Microunivers armonic, trăit și idealizat în concreteţea lui (în primul caz), Timișoara se abstractizează și ajunge să articuleze mai degrabă o patrie interioară (Bayard, 2012) în cel de-al doilea caz. Plecat de mulţi ani din Timișoara (în care se întoarce periodic), Ioan Holender a combinat topografia reală a orașului cu viziunea unui spaţiu imaginar și a încrucișat sentimentul locului cu cel de apartenenţă naţională.

Zonă de pasaj de-a lungul secolelor, Timişoara s-a evidenţiat printr-o identitate hibridă, s-a manifestat prin transfer cultural – aflat între fuziune şi sciziune comparatistă (Le Rider, 2001, p. 42) – și a fost reprezentată în memorialistică sub chipuri felurite, inventariate în paginile precedente. A ajuns similară unui model de multiculturalitate, s-a preschimbat în centru comercial industrial, însă a devenit și *scenă a lumii* / “world stage city” (cf. Lehan, 1998, p. 3): diferenţele din realitatea urbană s-au reflectat în deosebirile de perspectivă pe care le-a adăpostit literatura, dar au generat și variaţii de percepţie păstrate în reprezentări mintale și, ulterior, proiectate în discursuri memorialistice canonice sau, dimpotrivă, marginal(izat)e.

Referinţe bibliografice:

1. ALEXANDER, Neal. Senses of Place. In: *The Routledge Handbook of Literature and Space*, edited by R. Tally T. Jr… New York & London: Routledge, 2017. ISBN 9781032179278.

2. ANTONSICH, Marco. Searching for belonging. An analitycal Framework. *Geography Compass*, 2010, no. 4. Online ISSN 1749-8198. Print ISSN 1749-8198. https://www.academia.edu/2264338/Searching_for_belonging_an_analytical_framework [accesat 2025-15- 06].

3. ASSMANN, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives.* Cambridge: Cambridge UniversityPress, 2011. ISBN 978-0-521-764370-7.

4. ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by A. Erll, and A. Nünning. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008. ISBN 9783110229981.

5. BABEŢI, Adriana. Ceea nu m-a părăsit niciodată, ca înger al. fericirii, a fost cartea. Online. Diponibil: https://putereaacincea.ro/adriana-babeti-ceea-ce-nu-m-a-parasit-niciodata-ca-inger-al-fericirii-a-fost-cartea [accesat 2025-03-05].

6. BABEŢI, Adriana (coord.). *Dicţionarul romanului central-euroean din secolul XX*, Oana Fotache, ed. Iași: Editura Polirom, 2022. ISBN 978-973-46-8293-5.

7. BADIOU, Alain, *Ethics. An Essay of the Understanding of Evil*, translated and introduced by Peter Hallward. London & New York: Verso, 2001. ISBN 1-85984-297-6.

8. BETEA, Lavinia, *Mentalități și remanențe comuniste*. București: Editura Nemira, 2005. ISBN 9735697181, 9789735697181.

9. BOLOVAN, Ioan și GRAF, Rudolf (coord.). *O istorie a Banatului*, volum editat împreună cu Academia Română – Centrul de Studii Transilvane. Cluj-Napoca: Editura Şcoala Ardelană, 2023. ISBN 978-630-314-054-4.

10. BOTIS, Emil. *Amintiri. 1904-1984.* Timișoara: Editura Marineasa, 2006.

11. BRAUDEL, Fernand. Géohistoire: la société, l'espace, le temps, *Les Ambitions de l'Histoire*. Paris: De Fallois, 1997.

12, BRÎNZEU, Nicolae. *Amintirile unui preot bătrân*. Timișoara: Fundaţia Triade, 2016. ISBN 978-606-569-311-1.

13. BRÎNZEU, Pia, JECZA, Sorina (coord.). *A fost odată… Timişoara anilor 1950-1970.* Timișoara: Editura Universităţii de Vest, 2024. ISBN 9786303270647.

14. BUTEANU, Aurel. *Noi și maghiarii.* Timișoara: Editura Marineasa, 2005. ISBN 973-631-203-8.

15. CERTEAU, Michel de. *The Practice of Everyday Life*. Translated by Steven Rendall. Berkeley: University of California Press, 1984. ISBN 978-0-520027145-6.

16. CIOBANU, R. și FREUND, P. *Dialog peste Atlantic*. Ediţia a II-a. Timișoara: Editura Bastion, 2010.

17. CORNIS-POPE, Marcel. *Representing East-Central Europe's Marginocentric Cities* în *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, II. Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, eds. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 2006. ISBN 9789027293404, 9027293406.

18. DAMASIO, Antonio. *Simţire și cunoaștere. Cum să generezi minţi conștiente*. București: Humanitas, 2024. ISBN 978-973-50-8301-4.

19. DI MÉO, Guy. Identités et territoires: des rapports accentués en milieu urbain ?. Online. Disponibil: https://doi.org/10.4000/metropoles.80 [accesat 2025- 07-07].

20. HALBWACHS, Maurice, *Memoria colectivă*, Ediției critică concepută de Gérard Namer și pregătită în colaborare cu Marie Jaisson, traducere de Irinel Antoniu, Iași, Institutul European, 2007.

21. HOLENDER, Ioan. Patria mea e Timișoara. *Orizont*. 2002, nr. 12.

22. IOSIFESCU, Silvian. *Literatura de frontier.* București, Editura enciclopedică română, 1971.

23. JEANNELLE, Jean-Louis. Les mémorialistes sont-ils de bons témoins de leur temps? [Are the Memoirists Good Witnesses of Their Ages?]. https://www.fabula.org/ressources/atelier/?Temoins_du_temps [accesat 2025-04-05].

24. KANDEL, Eric. *În cautarea memoriei*. *Apariţia unei noi ştiinţe a minţii,* traducere de Ovidiu Gheorghe Ruta. Iași: Editura Polirom, 2024.
25. LĂZĂRESCU, Mircea. *Culorile nostalgiei. Amintiri ale unui psihiatru.* Timișoara: Editura Victor Babeș, 2017.
26. LEHAN, Richard. *The City in Literature, An Intellectual and Cultural History*. University of California Press, 1998.
27. LE RIDER, Jacques. *Europa Centrală sau paradoxul fragilităţii* Iaşi: Polirom, 2001.
28. MARCHESCU, Antoniu. *Grănicerii bănăţeni şi comunitatea de avere*. Ediţia a II-a. București: Editura Academiei Române, 2014.
29. MATVEJEVITCH, Predrag. *La Méditerranée et l'Europe. Leçons au Collège de France.* Éditions Stock, 1998. ISBN 2-234-04990-3.
30. MAZILU, Alina, VASILE, Bogdan, UNGUREANU, Cornel. *Ana Simon. Neobișnuitele întâlniri*. Timișoara: Editura Diacritic, 2018.
31. *** „Mihai Şora, din nou în liceul timişorean pe care l-a absolvit în 1934". *Adevărul*, 3 noiembrie, 2018. Disponibil: https://adevarul.ro/stiri-locale/timisoara/mihai-sora-din-nou-in-liceul-timisorean-pe-care-1901806.html#google_vignette [accesat 2025 -03-95].
32. *** „Mihai Şora despre ai săi și despre Banat" [Mihai Șora About His Family and Banat]. *Banatul azi*, 13 aprilie, 2019. Disponibil: https://www.banatulazi.ro/mihai-sora-despre-ai-sai-si-despre-banat/ [accesat 2025 -03-95].
33. MUNTEANU, Ioan și MUNTEANU, Rodica. *Timişoara. Monografie*.Timişoara: Editura Mirton, 2002. ISBN 973-585-650-2.
34. NEMOIANU, P. *Amintiri.* Timișoara: Editura Artpress, 2012. ISBN 9789731084718.
35. NEMOIANU, Virgil. *Cazul etosului central-european.* In *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii.* Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu, eds., Iaşi: Editura Polirom, 1997. ISBN 973-683-006-3.
36. PERCEC, Dana. *Oglinda spartă. Pagini din jurnalul unui copil timişorean cincizecist.* În: Pia Brînzeu, Sorina Jecza eds., *A fost odată… Timișoara anilor 1950-1970*. Timișoara: Editura Universităţii de Vest, 2024.
37. PERCEK, Arcadie. *Universul complex al memoriei*. București: Editura Ceres, 1992. ISBN 973-40-0205-8.
38. PORTEOUS, John Douglas. *Landscapes of the Mind: Worlds of Sense and Metaphor*. Toronto: University of Toronto Press, 1990. ISBN 0802058574, 9780802058577.
39. RICOEUR, Paul. *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara: Editura Amarcord, 2001; ISBN 973-8208-10-6.
40. RUSHDIE, Salman. *Patrii imaginare,* traducere de Silvia Chirilă. Iaşi: Polirom, 2008. ISBN 978-973-46-0881-2.
41. SIMON, Stela. *Album de familie.* Timișoara: Editura Marineasa, 2004. ISBN 978-973-631-704-0.
42. SIMON, Stela. *Cei ce am fost. Portrete, istorii, amintiri.* Timișoara: Marineasa, 2013. ISBN 9789736317088.
43. TAMM, Marek. Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies. *History Compass*, 2013, no. 11/6. ISSN 1478-0542.
44. TODOROV, Tzvetan. *Abuzurile memoriei*, traducere de Doina Lică. Timișoara: Editura Amarcord, 1999. ISBN 973-9244-46-7.
45. TUAN, Yi-Fu. *Space and Place. The Perspective of Experience*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 2001. ISBN 0-8166-38770-2.

46. URMENYI, Francisc. *Tot ce am fost*. *Povestea unei vieţi.* Timișoara: Editura Marineasa, 1999.

47. VOLVEY, Anna. *Fieldwork: how to get in(to) touch. Towards a haptic regime of scientificity in geography. Touching Space, Placing Touch*. Ashgate Publishing, 2012. Disponibil: https://hal.science/hal-04472297/document [accesat 2025-07-6].

48. VULTUR, Smaranda (ed.). *Memorie şi diversitate culturală la Timişoara. Scene de viaţă: 1900-1945.* Timișoara: Editura Nepsis, 2019. ISBN 6068832503, 9786068832500.

49. VULTUR, Smaranda (ed.). *Germanii din Banat prin povestirile lor.* Iași: Editura Polirom, 2018. ISBN 978-973-46-7158-8.